

СТИЛІ, ТЕКСТИ І КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Л.А. Лисиченко, д-р філол наук

ПИСЬМЕННИК. – ЧИТАЧ. – УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.

Аналізується взаємодія письменницького твору і читача в історії української літературної мови.

The interaction between the writer's creation and the reader in the history of the Ukrainian literary language is analysed.

В історії української літературної мови звичайно розглядають два фактори – письменник із його творчою діяльністю та його мова. Рідше звертаються до такої /чи не найважливішої/ ланки мовно-літературного процесу, яким є читач. Саме до читача спрямовані писані тексти, що зумовлюється двома фундаментальними функціями мови – комунікативною й експресивною функцією вираження думок. Адже письменник спрямовує свій твір до певного адресата, читача, тому й мова того, хто пише, має відповідати мовній компетенції того, хто буде читати.

Не можна сказати, що проблема читача не привертала і не привертає увагу дослідників. Так, М.О. Рубанін ще у 1895р. у праці “Этюды о русской читательской публике” розглядав поруч з іншими й питання про читача і його роль у розвитку літератури. В Україні в кінці XIX ст. вивченню й формуванню читацьких інтересів значну увагу приділяли і в конкретній педагогічній діяльності, і в ряді публікацій видатні українські педагоги-просвітники Х.Алчевська і Б.Грінченко. На роль фактору читача в художній творчості звертав увагу В.В.Виноградов, зазначаючи, що “читач не тільки “читає” письменника, але і творить разом із ним, підставляючи в його твори все нові й нові змісти”¹. Подібну думку в одному з листів висловлює й О.Білецький: “читач не тільки об’єкт. Він – фактор літературного процесу, співучасник роботи письменника, який весь час думає про нього і веде з ним діалог”². Цьому вченому належить і окрема праця, присвячена проблемі зв’язку між автором і читачем. “Автор – образ – читатель” називається праця О.М.Левідова, де автор розглядає зв’язок між письменником і читачем у літературі, автором і глядачем

у живописі на великому фактичному матеріалі, зосереджуючи увагу на сприйманні художнього твору адресатом-читачем (глядачем).

Спеціально проблемі письменник – читач і їх взаємодії в історії української літератури і культури присвячені праці Ч.Сивоконя, зокрема його монографія “Одвічний діалог”, де автор відзначає, що орієнтація на читача і на сприймання художнього слова в українській літературі виступає діяльною силою взаємозумовленого розвитку творчості і її адресатів: “Кожна зміна в одній з цих двоєдиних складових частинах, - зазначає автор, - так чи інакше зумовлює інші видозміни”³.

Можна назвати й ряд інших праць, що аналізують взаємодію письменницького твору і читача. Однак більшість із них розглядає літературознавчий аспект питання: як читач сприймає (і чи сприймає) художній текст. Власне мовний аспект питання (мова-читач) характеризується значно рідше.

Існує велика література з лінгвостилістики й лінгвопоетики, проте мова художніх творів аналізується при цьому тільки стосовно самого твору як іманентна його властивість безвідносно до широкого кола читачів, ніби читачем виступає переважно дослідник.

Останнім часом з’явилося ряд робіт, присвячених мовному образу світу, зокрема мовному світові письменника, прокладають собі шлях праці, де аналізується зв’язок мовного образу світу і психічних особливостей письменника, однак у таких працях знову-таки характеризується письменник і його твір, а читач залишається осторонь.

У ряді праць мовознавців, зокрема С.Єрмоленко, Л.Ставицької, Н.Сологуб, з питань стилістики звучить і мотив читача, однак це питання потребує ширшого дослідження. Проблемі читача певною мірою присвячена праця А.Мойсієнка “Слово в апперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша.” Дослідник слушно робить із аналізу ряду джерел і великого фактичного матеріалу висновок, що “індивідуально-авторська інформація не є ідентичною тій, яку отримує реципієнт при сприйманні художнього твору”⁴. Усе сказане свідчить, що проблема письменник – читач – літературна мова дедалі більше привертає увагу дослідників. Мовний аспект цієї проблеми містить кілька питань. Наприклад, 1) на якого читача розрахована мова художнього твору; 2) як впливає мова художнього твору на мовну компетенцію читача; 3) як читач сприймає мовні новації певних творів; 4) які мовні запити читацького кола та ін.

У цій роботі нас цікавить питання, як і якою мірою орієнтація на читача впливали і впливають на розвиток української літературної мови, бо зв'язок письменника й читача виявляється в мові художнього твору, яка так чи інакше орієнтована на читача. Цей аспект зв'язку “письменник – мова – читач” виразно помітний в історії української літературної мови ХІХ - ХХ ст., коли нова українська література і літературна мова на народній основі не тільки формувалися, а й шукали свого читача, і не тільки шукали, а й створювали його, формували його художній смак і мовний світ. У цьому процесі письменник має йти ніби попереду читача, але не настільки, щоб відірватися від нього і втратити контакт із ним, що, на жаль, нерідко трапляється у літературі. Як зазначає Г.М.Сивокінь, творча самосвідомість має по можливості враховувати “коли, як і серед кого реалізуються художні цінності, що з них стає духовною реальністю людини”⁵.

Для історії української літературної мови проблема “письменник, читач, мова” має особливе значення, що зумовлюється особливостями історичного розвитку українського народу і його мови та культури в умовах багатонаціональних централізованих держав із державною мовою іншої нації. Для України це були мови російська і польська. Унаслідок цього національні домагання, особливо у сфері мовної політики, були вираженням прагнення українського народу до збереження національної самобутності й самосвідомості.

Усяка літературна мова твориться в певних культурно-історичних умовах і відповідним чином складаються відносини письменник – мова – читач, хоч, можливо, стосовно останніх двох століть розвитку української літературної мови точніше сказати: письменник – читач – мова.

При розгляді питання про взаємозв'язок письменника, читача і літературної мови необхідно враховувати конкретні культурні й соціальні умови, в тому числі мовну ситуацію в країні і стан самої мови. Відомо (хоч, можливо, і не всім), що протягом тривалого часу культура і мова України справляла помітний вплив на Москві. У царських і в деяких боярських сім'ях дітей навчали вчителі-українці, українські вчені створили в Москві школи, в тому числі відому Слов'яно-греко-латинську академію, де викладачами були вихованці Києво-Могилянської Академії. Із цим пов'язаний і вплив у той час

української книжної (а почати й живої) української мови на російську.

При Петрі I з відомих історичних причин на зміну південнослов'янському (власне українському) впливу на російську мову й культуру прийшов період негативної реакції на українське в тому числі й не тільки на впливи української книжної мови, а й на її використання в друкованих і офіційних текстах, в освітніх закладах, навіть в Україні. Це позначилося й на мовній ситуації в Україні: на Лівобережжі українська книжна мова звузила сферу функціонування, запанувала книжна мова російська. Сферами ж побутування живої української мови були побут і фольклор. При цьому в побуті Східної України спостерігалася українсько-російська двомовність, особливо у середовищі панства, у вищих же стилях – діловому, художньому, в розмовах про “високі матерії” уживалася мова російська. Про існування такої двомовності в освічених колах свідчить сам факт виникнення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. української художньої літератури, писаної живою українською мовою; авторами таких творів, як відомо, були вихідці із середовища дворян і духівництва, які отримували освіту російською мовою. Не володів ці інтелігенти поруч із російською ще й мовою рідною, вони б не могли створити нею художню літературу. Подібний процес відбувався й на Правобережжі з тією відмінністю, що ситуація там ускладнювалася наявністю польського компонента. Взагалі, навіть в офіційних документах у Російській імперії Правобережжя України часто іменувалося “присоединенные польские территории”, при цьому враховувалися тільки 100 тисяч поляків і полонізованих шляхтичів та їх обслуги й ігнорувалися 4 млн. населення українського⁶.

Специфічною була ситуація в Галичині, приєднаній до Австро-Угорщини. Цю ситуацію характеризував І.Франко, який у “Нарисі із історії української літератури в Галичині” писав, що ще в 1816р. галицький губернатор висловлювався проти запровадження української мови в народних школах, бо це, мовляв, наріччя, яким дуже мало або й зовсім нічого не пишуть і яке через це зовсім не вироблене і не може бути предметом шкільної науки. Наука на цьому наріччі зовсім не потрібна⁷, для самих українців ні до чого не придатна, до того ж трудна через кирилицькі літери. Оскільки ж галицькі управлінці в переважній частині володіють польською мовою, тому митрополит повинен подумати, чи не було б краще

вчити простий народ читати й писати тільки польською мовою, “щоб не викликати між населенням одного краю, а деколи навіть одної і тої самої місцевості, духу сепаратизму”⁸. І далі в листі: або подумати принаймні, “чи не краще було б книжки, писані українською народною мовою (бо про церковну тут не може бути мови), друкувати латинськими літерами”⁹. Як не дивно звучить, але й донині часом лунає заклик перевести українську літературу на латиницю, наче наша мова не має більш як тисячолітню історію своєї писемності.

У зв’язку з такою мовною ситуацією літературною мовою, що обслуговувала вищі сфери спілкування, вважалася російська і відповідно освічені кола в Україні змушені були послуговуватися переважно російською мовою. Українська ж мова функціонально була зведена до рівня діалекту. Як діалектові українській мові визначалося місце переважно в “низькому”, за класифікацією М.Ломоносова, “штилі”. Високий і “середній штилі” обслуговувалися мовою російською. Тому не випадково перші твори живою українською мовою, в тому числі “Енеїда” І.Котляревського, написані у відповідному “штилі”, який до того ж, мав уже певну традицію використання в інтермедіях, у жартівливих віршованих листах, привітаннях, у пародійних переспівах тем із класичних літератур та історії.

З появою перших літературних творів, живою українською мовою писаних, починається нелегка боротьба її за свого читача, “... за формування публіки, за те співчуття і співпереживання, без яких літературно-художня творчість змушена замикатись в собі...”¹⁰.

Першим, як відомо, був І.Котляревський із його “Енеїдою”, що спрямована до певного гурту людей, які розуміються на “парубоцьких” жартах. Відомо, що П.Куліш на перших порах негативно поставився до “Енеїди”, зводячи коло її читачів до офіцерства, поміщиків та лакеїв. Така оцінка зумовлюється по-перше, тим, що, й справді, читацька публіка значною мірою належала до цих кіл, а по-друге, оцінкою твору з позиції естетики романтизму, з якої виходив критик. Крім того, учений із часом визнав історико-літературне значення твору. І сама “Енеїда” та її мова під пером І.Котляревського зазнала значної трансформації. Пізніша історія творів цього письменника, які й досі мають свого читача й театрального глядача, доводять незаперечну вартість творів і їх мови. Перші частини твору, що були надруковані, автор, очевидно не

розраховував публікувати, чим й зумовлюються “пересади” в гумористичних засобах, те, що пізніше отримало, на нашу думку, несправедливо, назву “котляревщина” з негативною конотацією в значенні. Адже Котляревський написав не тільки “Енеїду” і виявив себе як серйозний літератор, а не тільки гуморист. Після опублікування п. Папурою твору письменник, гадаємо, подивився на свій витвір іншими очима і зробив із цього певні висновки. По-перше, друкований твір – це вже не вузький гурток слухачів, а достатньо широка аудиторія читачів, які по-різному сприймають текст і його художньо-естетичну вартість. Цей читач ставить до автора більш високі вимоги, ніж до традиційних в українців жартівливих переспівів на теми античності або інтермедій у шкільних драмах. Тому маємо підстави для припущення, що письменник змістив п. Парпуру в пекло не тому, що той “чуже видавав за своє” (видавець не привласнював авторства), а тому, що він видав матеріал, не розрахований на публікацію, не опрацьований автором належним чином, що могло викликати в читацького загалу негативне ставлення не тільки до даного твору і його автора, а й до писань українською мовою взагалі. Зрозумівши це, І Котляревський у подальшій діяльності редагує вже видані розділи і пише нові, більш дбайливо відбираючи мовний матеріал, дотримуючись певних вимог (норм), самим автором визначених з орієнтацією на мовну компетенцію читача визначених.

Другим висновком, як свідчить діяльність і творчість письменника, було усвідомлення, що український читач існує і потребує української літератури. Для формування літературної мови важливе значення має розвиток літературних жанрів, бо кожен із них позначений своєрідністю мовних засобів. В історії української літературної мови на народній основі вже від початку ХІХ ст. простежується розвиток літературних жанрів і їхньої мови у зв’язку із формуванням читацької публіки, причому з одного боку, враховувалася мовна компетенція читача, а з другого, ця компетенція під впливом літератури і її мови зазнавала змін. І.Котляревський, відчуваючи необхідність створення ширшого мовного й літературного контексту, звертається до драматургії, яка давала можливість ближчих контактів із публікою, вимагала вже не тільки відтворення, а й художньо-стильового опрацювання мови. Тому письменник, продовжуючи “Енеїду”, пише п’єси “Наталка-Полтавка” і “Москаль-Чарівник”, п’єси, що й досі знаходять вдячного глядача і

читача. У цих творах, що написані в тогочасній літературній традиції Європи і Росії, мова орієнтована вже на читача серйозної художньої літератури, а не тільки народних жартів і анекдотів. Джерело мови цих творів те ж, що і в “Енеїді” – жива народна мова. Однак письменник, орієнтуючись на більш вимогливий смак українського читача/глядача, селекціонує цю мову, піддає художній обробці: тут звучить і гумор, і ліричні мотиви, мовні засоби диференціюються в залежності від авторських настанов у тій чи тій частині тексту, від жанрових особливостей, від образу. Отже, ми бачимо, що з появою читацького кола з більш високими вимогами до літературних творів І.Котляревський почав уважніше ставитись до мови своїх творів, намагаючись дотримуватись певних принципів: усунення згрубілої й лайливої лексики, (яка в “Енеїді” була концентрована), добір слів відповідно до того чи того образу. Власне, письменник на практиці здійснював в українській мові те, що М.Ломоносов пропонував у теорії “трьох штилів”. Однак ситуація із становленням української літературної мови на народній основі була інша, ніж у мові російській: російська літературна мова XVIII – поч. XIX ст. розвивалася на ґрунті староросійської книжної мови шляхом поступового насичування її живомовними елементами. Певним чином упорядкувати цей процес намагалися, як відомо, В.К.Тредіаковський, із більшим успіхом М.Ломоносов. Шлях розвитку мовних стилів ішов від “високого” до “низького”. Українська літературна мова на народній основі розвивалася від “низького” стилю до високого шляхом очищення її від лексики просторічної й згрубілої і насичення елементами книжними, “високими”, шляхом вироблення системи поетичних засобів. У цьому відіграла важливу роль також орієнтація письменників на поетичний стиль мови народної творчості, що була могутнім підґрунтям для художнього стилю нової української літературної мови. Шлях української літературної мови на народній основі в силу різного роду обмежень ішов не від “високого” штилю, а від “низького”, й завдання письменників полягало в тому, щоб відштовхуючись від цього, витворити розвинену полістильову українську літературну мову.

Діячі української культури (і письменники, і читачі) відчували дух часу – прагнення до відновлення своєї національної самосвідомості, що виявлялося, зокрема, і в посиленні уваги до питань української мови. Таке спрямування не було специфічно

українським явищем: воно властиве багатьом слов'янським (і не тільки слов'янським) народам, що перебували в складі іонаціональних та іномовних держав. Проте в нашому разі мовиться про ситуацію з українською мовою. Українська інтелігенція питання української мови у першій половині XIX ст. розглядає у трьох площинах: характеристика структурних особливостей української мови і її місця в системі світових (вужче слов'янських) мов (напр.: М.Максимович, О.Павловський, Із.Срезневський); розгляд питання по виражальні можливості й ресурси української мови (той же М.Максимович, А.Метлинський, Л.Боровиковський); третім аспектом діяльності українських діячів культури була їхня власна поетична творчість, якою вони формували українську літературну мову в різних жанрах і стилях і не тільки давали вартісні художні твори, а й довели здатність української мови виражати почуття ніжні, шляхетні, високі, не змушуючи читача сміятися, як від "Енеїди" Котляревського. Подібні висловлювання ми знаходимо і в Г.Квітки-Основ'яненка, і в А.Метлинського, і в Л.Боровиковського та й інших видатних діячів культури того часу (і не тільки українських).

У процесі становлення української літературної мови важливу роль як ми вже зазначали, відігравала орієнтація на читача. У I пол.XIX ст. це виявлялося, по-перше, в прагненні зацікавити творами, написаними українською мовою, читача з більш витонченим смаком, для чого потрібно було очистити мову літературних творів від згрубілої просторічної лексики, по-друге, намаганням виховати смак серйозних читачів до україномовної літератури. Навколо цих двох завдань, що виникли при зародженні української літературної мови на народній основі, точилися дискусії в колі української інтелегенції, зокрема літераторів і науковців, протягом XIX ст.: на якого читача розрахована література, писана українською мовою, – тільки на селянина чи на широке коло освічених людей, що володіють українською мовою і кохаються в українській літературі? У залежності від орієнтації на того чи того читача й питання про літературну українську мову і її завдання розв'язувалося по-різному: в одному випадку пропонувалося українську мову законсервувати як селянський діалект, що придатний живописати тільки сільський побут і що має дві стильові функції – розмовну та художню, орієнтовані переважно на читача-селянина. Альтернатива полягала в тому, щоб, не відриваючись від читача-селянина, розвивати українську мову у всіх її можливих

стильових різновидах разом із поступом суспільства і формувати мовні засоби, придатні виражати теми і проблеми, що цікавлять освічені інтелектуальні кола читачів, тим самим залучаючи й сільського читача до вирішення ширшого кола питань, формуючи його естетичні смаки.

Процес становлення української літературної мови був пов'язаний із відповідними явищами в інших європейських країнах, де наприкінці XVIII ст. у зв'язку із розвитком національної свідомості народів розпочинається вивчення своїх національних коренів. Це виявляється зокрема в збиранні і вивченні старожитностей, старовинних писаних пам'яток, фольклору – поетичного і музичного, в дослідженні етнографічних особливостей краю. Цей рух охоплює й регіон слов'янських народів, особливо тих, що не мали своєї державності й прагнули збереження своєї етнічної самобутності через розвиток своєї мови, своїх культурних традицій.

В Україні осередком, де розгортається активна діяльність на користь української культури й української національної самобутності стає Слобожанщина з її адміністративним і культурним центром – м. Харків.

Факт, що Харків був центром українського відродження, визнавали і визнають усі поважні історики – напр., Д.Багалій, М.Грушевський, Д.Дорошенко. Н.Полонська-Василенко та ін. До того, що саме Лівобережна Україна, зокрема Слобожанщина і суміжні з нею терени, стали осередком українського відродження зазвичай виділяють кілька причин соціально-економічного, культурного й етнічного характеру. До соціально-економічних умов належить те, що Слобідська Україна порівняно недавно, як на той час, втратила свій самобутній соціальний і політичний устрій, в умовах якого не тільки селяни, а й козацька старшина та козаки користувалися українською мовою. Незважаючи на поширення наприкінці XVIII ст. на Україну територіального поділу Росії, на керівні посади призначалися значною мірою місцеві діячі, які ще не втратили культурні й мовні зв'язки з українським народом. Із другого боку, на Слобожанщині залишався значний прошарок вільних козаків з давніми традиціями шкільництва. Усе це створювало культурне середовище, де зберігалися та розвивалися ідеї національної й державної незалежності та самобутності українського народу, іще жива була пам'ять про соціальний устрій і привілеї на Слобожанщині, скасовані за кілька десятків років перед тим.

Другою причиною посилення прагнення до відродження української культури історики вважають домагання козацької старшини й козаків одержати рівні права з російським дворянством, щоб убезпечити себе від пониження статусу до рівня кріпаків. “Велику увагу, - пише Н.Полонська-Василенко, - приділяли дідичі кінця XVIII ст. доказам загального шляхетства козаків. Тому дослідники відшукували цих доказів у літописах, грамотах польських королів, московських царів, універсалах гетьманів. Працю свою вважали вони за корисну для української держави, українського народу¹¹. Ці пошуки оживили інтерес до українських історичних традицій, до минулого рідного краю. Це, як зазначає Д.Дорошенко, “повело до дослідження і навіть ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на кланових егоїстичних інтересах, а й на вищих ідейних почуттях.”¹². І далі історик робить слушний висновок, що “перші прояви українського національного руху появилися на Лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка, сполучаючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на Заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна з своїм польським, або спольщеним дворянством, не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї...”¹³. Звернімо увагу на те, що Д.Дорошенко говорить про наявність освіченої верстви серед українців нашого регіону. Ця особливість населення Слобожанщини, зокрема Харківщини завдячує діяльності Харківського колегіуму, що був загальноосвітнім, а не суто конфесійним навчальним закладом. Із стін колегіуму вийшло багато видатних державних, культурних і релігійних діячів, до яких належали, наприклад, М.І.Гнедич (перший перекладач Гомера на російську мову), майбутній професор і ректор Московського університету М.Т.Каченовський, поети С.В.Александров і С.Писаревський та ін.

Вогнищем освіти, осередком українського культурного життя на Слобожанщині та й на всій Україні став у той час Харківський університет, заснований у 1805 р. заходами видатного українського діяча В.Н.Каразіна. М.Грушевський писав: “Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українським на Україні російській, виробилася в Харкові, що в десятих-двадятих роках став найбільшим духовним вогнищем: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської

старшини, засновано тут університет, далі жіночий інститут, організувався театр, розвивається досить жива як на ті часи літературна діяльність, виходять журнали і збірки літератури”¹⁴. Із появою перших творів, писаних українською мовою, в письменницьких і читацьких колах виникає дискусія щодо статусу і виражальних можливостей української мови. З цього погляду цікавим є питання про мовну ситуацію й читацьку аудиторію в східній Україні першої половини XIX ст. Ця ситуація визначалася двомовністю освічених верств населення. Численні свідчення цього ми маємо в тогочасних виступах українських діячів культури, а також тих, хто протистояв упровадженню української мови в літературні сфери. Багатий матеріал для характеристики цього питання дає листування Г.Квітки-Основ’яненка, зокрема з П.О. Плетньовим і А.О. Краєвським. Так, у одному листі до А.О. Краєвського (від 28 грудня 1844р.) він писав, що для того, щоб судити про українську [за тодішньою термінологією – малоросійську – Л.Л.] мову, необхідно знати її: “Про малоросійську мову не можна сперечатися, не знаючи обом сторонам її досконало”¹⁵. При цьому письменник підкреслює, що мовиться про освічені кола українців (“Я говорю про вищі кола корінні, тутешні, не заїжджі”). На підтвердження великої зацікавленості україномовними виданнями Г.Квітки-Основ’яненка наводить факт, що “повісті вимагають кількох видань, театральні п’єси приносять власникам велику підтримку”. Характеризуючи свого читача, письменник підкреслює, що “із простого народу, черні читає ще мало хто,” і робить висновок, що “читає [українські твори– Л.Л.] багато хто, читають не знічев’я”. Що в Україні існували широкі кола україномовних читачів свідчить звернення письменника до свого опонента: “Якби випало Вам проїхати через усі наші губернії (а мало їх?) не по губернських містах, Ви б тоді переконалися, що можна і слід писати по-нашому”¹⁶. Міркування Г.Квітки-Основ’яненка, висловлені в цьому листі, характеризують мовну ситуацію як таку, що складається із двох основних складників (ми не беремо в даному разі до уваги участі французької і німецької мов) – живої української мови, що функціонувала переважно в усній формі, і книжної літературної російської. Подібна ситуація, коли у функції літературної виступає інша мова (наприклад, у Європі – латинська, у східних і південних слов’ян старослов’янська та витворені на її основі книжні мови українців, росіян, білорусів) не нова. Зростання самосвідомості народів приводило до обмеження функцій “чужої”

книжної мови переважно конфесійними сферами і до вироблення власних літературних мов. В Україні таким періодом інтенсивного формування нової української літературної мови був початок ХІХ ст. Про прагнення до запровадження української мови в літературу свідчить ентузіазм інтелігентної молоді, про який у тому ж листі пише Г.Квітка: “Про Ваше бажання посперечатися з нами в друкові я переказав тутешній освіченій молоді. Це слід би бачити, як увесь цей стан (їх, студентів, більша частина з губерній, що знають нашу мову) закипить, захвилюється, хапаються за пера писати проти Отеч[ественных] зап[исок]. Не знаю, чи напишуть, але багато збиралось”.

Із листування Г.Квітки-Основ'яненка зрозуміло, що в Україні першої половини ХІХ ст. існував український читач, причому як із дворянсько-поміщицьких та священницьких кіл, що стояли ближче до українського народу, через що й зберегли рідну мову, так і серед “черні” :”І серед черні, - пише письменник, - для якої, на жаль, не намагаються навіть і наші писати що-небудь, багато грамотних, багато читачів і жадних слухачів, що розуміють прочитане”. І на доказ того, що література українською мовою має читачів, Г.Квітка не одноразово наводить факт, що твори його перевидаються, а п'єси на сценах “тільки й грають”¹⁷. Те, що серед простого люду було багато грамотних, підтверджує традиційно широке коло освічених людей, традицію, яку в українців визначали віддавна.

Велику роль у розвитку української літературної мови 20-40- р.р. ХІХ ст. відіграла мова українських поетів-романтиків, особливо романтиків “харківської школи” – Л.Боровиковського, А.Метлинського, М.Петренка, М.Костомарова, поезія яких являла вже за своєю природою більш високий рівень літературного опрацювання мовного матеріалу, далі його очищення від бурлескно-травестійних мовних елементів. Романтична поезія була спрямована до читача-інтелігента, який не тільки розуміє українську мову, а й знає українську народну ліричну поезію, яка надихала романтиків.

Поети цього напрямку велику увагу приділяли формуванню, заохоченню українського інтелігентного читача до української поезії. При цьому вплив на читача письменники цієї школи справляли не тільки безпосередньо поетичним словом, а й науковими виступами і висловлюваннями, розглядаючи, як ми вже зазначили, питання про

сутність української мови, про її функціональні можливості, про перспективи її розвитку.

Перший аспект дослідження представляють українська грамика О.Павловського, “Заметки относительно южнорусского языка” А.Метлинського, “Розправа о языке южнорусском и его нарѣчиях” Я.Головацького. Ці й деякі інші праці характеризують найвиразніші риси української мови і з цього погляду дають їй певні оцінки. Майже всі дослідники цього часу відзначають своєрідність української мови і її відмінність від мови російської. Так, А.Метлинський зазначає, що “назва південноруської мови має бути присвоєна тій мові, якою говорить понад 10.000.000 слов’ян, що живуть на півдні Росії і на півдні від Росії, і якою пісні співаються навіть у самій Польщі”¹⁸.

Найбільш повно схарактеризував місце української мови серед інших Із.Срезневський у праці “Погляд на пам’ятки української народної словесності”: “Тепер, здається, вже немає для кого і для чого доводити, - пише він, - що мова українська...є мова, а не наріччя – російської чи польської, як дехто доводив, і багато хто переконаний, що ця мова є однією з найбагатших слов’янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості і багатства синтаксичного – це мова поетична, музикальна, живописна”¹⁹.

Другим питанням, що хвилювало письменників і вчених було питання про читача, – чи є він і який він, і, розглядаючи матеріали Г.Квітки, ми виявили, що український читач існував серед різних прошарків населення, що він вітав появу творів українською мовою і, як говорив Г.Квітка, “просять ще”.

Серед проблем, що обговорювалися в літературі і в колах інтелігенції від виходу “Енеїди” І Котляревського, актуальним було питання про виражальні можливості української мови: чи здатна вона до вираження вищих почуттів і думок, чи лише для грубих жартів. Останні твердження були пов’язані з тим, що українська мова розглядалася як діалект, а діалектові відводилося місце в низькому стилі, а отже, й література, писана таким стилем, має обслуговувати нижчі верстви, тобто не гідна уваги освіченої людини. При цьому залишався поза увагою факт існування високої народної поезії, що по

собі було свідченням високої поетичності української мови. Харківські поети-романтики й привертали увагу до цієї сторони мови, по-перше, невтомно призбираючи й публікуючи народні пісні, по-друге, створюючи власні твори з використанням художніх здобутків народної поетичної творчості. А.Метлинський з цього приводу писав: "...при вираженні будь-якої пристрасті, будь-якого почуття південорус не зустрине нестачі в рідній мові своїй"²⁰. І далі на підтвердження цієї думки наводить за приклад українські пісні: "Прочитайте пісні південоруса, якщо хочете знати, що мова його здатна виражати найніжніші душевні порухи у найніжніших відтінках їхніх; прочитайте думи південоруса, якщо хочете знати, що мова його може живописати і найвеличніші явища природи, і народні заворушення і чвари – може натякати на несповідимість божих шляхів у подіях, може виражати й відчайдушний регіт, що роздирає нам серце"²¹.

Про високу вартість української мови для вираження найрізноманітніших думок і почуттів говорили багато діячів української культури того часу. Згадаймо хоч би факт, що Г.Квітка, за його власними висловами, написав "Марусю" спочатку заради того, щоб довести можливості української мови, а потім уже з потреб творчості. У листі до М.Погодіна 1834р. він писав: "Вони [повісті – Л.Л.] написані для розв'язання суперечки, що на нашому нарідччі не можна написати нічого серйозного, ніжного, а тільки лише грубе, брутальне"²².

При цьому письменник завжди підкреслював, що українська мова й українська дійсність настільки своєрідні, що переклад творів на мову російську [загальну, за термінологією деяких російських діячів – Л.Л.] не відтворить неповторних рис української, ми б нині сказали, мовної картини світу: "...слід мати на увазі, - писав Г.Квітка до П.О.Плетньова року 1839, - видиму відмінність таких, а саме мов російської й малоросійської, що однією буде сильно, звучно, чисто, то іншою не справить ніякого враження, холодно, сухо"²³.

У зв'язку з питанням про комунікативні й виражальні можливості української мови стоїть у цей час і питання про перспективи розвитку української мови, а отже, і про її носіїв і читачів української літератури. Дехто з діячів культури й письменників першої половини ХІХ ст. вважав, що українська мова, за висловом О.Павловського, "ні жива, ні мертва" і її треба зберігати як пам'ятку минулого, яка має важливе значення для історії мови.

Вболіваючи за долю рідної мови, подібної думки дотримувався й А.Метлинський, вважаючи, що українська мова “тліє нині в могилі презирливої неуваги” через що й забувається²⁴.

Однак на протипагу подібним песимістичним поглядам висловлювалися вже в той час думки, що українська мова має могутній потенціал, що дозволить їй із часом досягти писемного розвитку. Г.Квітка у листі до А.О.Краєвського писав: “Знову до малоросійської літератури. Вона рухається і буде жити. Журнали... не зітруть її з лица землі...Ви можете посприяти їй. Дайте їй законний прихисток у Вашому журналі між оглядом інших літератур...Причисліть і нашу літературу до басурманських і, не включаючи огляд книг наших у російські, зробіть особливий відділ між німцями, французами й ін.”²⁵. На підтвердження того, що українська література, а отже, і мова має перспективу, письменник відзначає, по-перше високі достоїнності української мови і її своєрідність, а по-друге, – численність українського населення: „ ми повинні, – пише Г.Квітка в одному з листів, - присоромити і змусити замовкнути людей, з чудним уявленням, що на весь голос проповідують наче не слід тією мовою писати, якою 10 міл[іонів] говорять, яка має свою силу, свої красоти, що не можуть бути виражені іншою, свої звороти, гумор, іронію...”²⁶. Про майбутні перспективи розвитку української мови в рецензії на українські повісті Г.Квітки-Основ'яненка (1834) пише і Й.Бодянський, відзначаючи, що повісті ці “пробуджують надію, що Україна, ця колиска Русі, з часом поступово стане відомішою для вченого світу і її мова і народна поезія займуть належне місце в системі слов'янських народів”²⁷.

Отже, ми бачимо, що нова українська література, яка досить голосно про себе заявила на початку ХІХ ст., мала своїх читачів серед різних верств українського населення. Українські письменники цього часу доклали немало зусиль для заохочення до читання і писання рідною мовою, поступово вдосконалюючи мову своїх творів відповідно до потреб освіченого або й просто грамотного читача, виробляючи добрий смак у читачів, тим самим поширюючи читацьку аудиторію. У першій половині ХІХ ст. були сформульовані основні положення про українську мову як окрему слов'янську мову, що має достатні ресурси для вироблення розвиненої літературної мови. Розгляд питання про читачів у цей час доводив, що український читач є і він потребує літератури українською мовою в різних видах і

жанрах. Однак уже з перших кроків розвитку нової української літератури й літературної мови постає питання, для якого читача повинен писати український письменник і якою має бути мова цих творів.

Яскравою зорею в українській літературі першої половини ХІХ ст. сяянув Тарас Шевченко. Його творчість ввела українську літературу в коло світових, а мова його творів стала віхою в історії української літературної мови. Дещо стихли дискусії, чи є українська мова окремою слов'янською мовою і чи можна нею виражати високі почуття й ідеї. Творчість поета не тільки поклала край цим спекуляціям, але й послила увагу ширших кіл читачів до української мови, дехто почав вивчати українську мову, щоб читати Шевченка.

Після появи творів Т.Шевченка змінюється напрямок пошуків і визначення долі української мови. Цей пошук відбивається не тільки в художньо-літературній творчості українських письменників, але і в їхніх теоретичних роздумах, що часто виявляються в листуванні та в окремих публічних виступах. У становленні української літературної мови другої половини ХІХст. важлива роль належала проблемі читача, до якого українська література має спрямовуватися, а також питання про джерела, що мають живити літературну мову. Обидва ці питання взаємопов'язані і взаємозумовлені. У відповідності з народницькими поглядами того часу на шляхи соціального розвитку українського суспільства читачем, адресатом української літератури має бути селянин, для якого українська мова є рідною й органічно, а основним джерелом літературної мови – мова села, “мужицька” мова. Мабуть, звідси й пішло уявлення про українську мову як про “мужицьку” і українську літературу як літературу для мужиків, а це викликало й певну погорду щодо цієї мови, яка на тлі “панської” російської або польської виглядала біднішою. На жаль, подібне поцінування української мови зберігається в певних колах іще й донині.

Із появою творів І.Франка, Лесі Українки, М.Коцюбинського українські письменники виходять на більш широке коло читачів, вони розраховують уже на нову інтелігенцію і прагнуть підвищити культурний рівень, суспільну свідомість селянина. Письменники йдуть уже не за читачем, а попереду нього, освітлюючи шлях до вищих інтересів. Тому їхня мова перестає бути “фотографією” народної мови, а вдосконалюючись у зв'язку з новими темами і проблемами як за рахунок власних українських мовних ресурсів, так і

внаслідок контактів з іншими мовами. Письменники опрацьовують мову своїх творів у залежності від більш складних запитів часу, вони вже пишуть для мужиків про їх життя, але мовою інтелегента, тим самим прилучаючи читача-інтелегента до проблем села. Таким чином, письменник розширює читацьке коло, навертаючи його і до пекучих питань суспільства і до української літературної мови, хай неофіційно, підвишуючи її статус. Вихід за межі кола читачів-селян, звернення до пекучих проблем життя того ж селянина з необхідністю приводить до виходу за межі художнього стилю мови, викликає до життя стиль публіцистичний, початки наукового стилю.

Отже, наприкінці ХІХст. в Україні складається ширша за соціальним складом читацька аудиторія. Говорячи про російську читацьку публіку цього часу М.Рубанін відзначає її строкатість: “Коло читацьке розширюється в глибину і ширину...на зміну і , можливо, на підтримку читачам з культурних класів ідуть цілі натовпи читачів із народу, котиться читацька хвиля нова, свіжа.” Подібний , але не аналогічний, процес відбувається і в колі української читацької публіки. Подібність процесів полягає в розширенні й поглибленні читацького кола, відмінність, навіть протилежність їх у соціальному векторі: якщо в російській літературі й літературній мові поширюється читацька аудиторія за рахунок демократичних, народних прошарків, бо до того читацька публіка походила переважно з освіченого культурного середовища, то в Україні вона розширює своє коло, з одного боку, за рахунок грамотної частини народної, переважно селянської, маси, а з другого - внаслідок зацікавленості культурних верств українців своєю літературою, культурою і рідною українською мовою. Ідучи назустріч новому читачеві, письменники, як уже зазначалося, звертаються до нових тем, що потребують і нових мовних засобів.

Така складна читацька ситуація зумовлювала і нові власне літературні й мовні проблеми: значна частина письменників дотримувалася традиційного погляду на українську мову як на “мужицьку”, якою можна писати лише для мужиків про їхнє життя. Ця позиція, як вигідна панівним колам, відбилася у відомому указі, що дозволяв писати й друкувати нею твори тільки на сільську тематику.

Різні погляди на українську мову – як на мову, здатну виконувати різні суспільні функції чи як на засіб просвіти “мужика” відбивалися і в літературній творчості, і в публіцистичних та

літературно-критичних виступах. У процесі літературних змагань виявлялися й певні крайнощі: з одного боку, І.Нечуй-Левицький обстоює погляд на українську літературу й мову як на “мужицьку”, а з другого, - деякі діячі, особливо галицькі, забігали надто наперед, відриваючи українську мову від народу, накидаючи українській літературній мові невластиві народові риси, чим відштовхували читача від української мови.

Один із найпомітніших і ревних прихильників першого підходу І.Нечуй-Левицький писав: “Книжний літературний український язык повинен вироблятися на ґрунті живого сільського языка..., він не повинен шукати нових слів в інших слов’янських языках”²⁸. Однак при такому підході в українській мовній картині світу “консервується” її архаїчний стан і, хотів того чи ні автор наведених рядків, він позбавляє українську літературну мову перспектив розвитку у відповідності з розвитком суспільства, із змінами в соціальному складі українців. Виникає в такий спосіб певна суперечність у поглядах: з одного боку, відзначається, що “пани [ширше – освічені кола – Л.Л.] вже говорять великоруським языком”, а з другого українській мові відводиться роль селянського діалекту.

Часом письменницька практика вступала в суперечність із теоретичними положеннями, що сповідувалися. Так, І.Нечуй-Левицький пише повість “Хмари”, в якій і тематично і з мовного погляду виходить за межі селянського побуту. Панас Мирний обстоює погляд на українську мову як на селянську: у відповідь на пропозицію М.Коцюбинського взяти участь у збірнику творів із життя української інтелігенції він пише: “Чи варто нам за це діло братися, тягти досі живу нашу літературу на диби високих матерій і робити її не *оригінально-творчою*... треба головніше всього звертати увагу на життя і захоплювати те, що подає воно. Потроху та помалу, як життя виробе свою інтелігенцію, то й література скористується нею і подасть живі зразки...”²⁹. А з другого боку, п’ятьма роками раніше він же висловлює намір звернутися і до тем про інтелігенцію: “З життя інтелігенції до сього часу я так як би не писав, однак, розуміється, колись я звернусь і до тої сфери”³⁰.

Незважаючи на суперечності й складності українська література й літературна мова розвивалася в напрямку до світових естетичних пошуків, цілком природно залишаючись у колі національних інтересів українського народу. Саме поняття

“український народ” поступово розширює свій обсяг і не зводиться тільки до селянства. Цей процес відчуває й аналізує Іван Франко, який відзначає, що тогочасна літературна теорія і практика безмірно розширила границі літературної творчості, здобула для неї обширні терени, донедавна зовсім їй недоступні.

У ХХ ст. створюється велика за обсягом, глибока за змістом українська література. У зв’язку з різноманітною за жанрами й за змістом художньою словесною творчістю, а також великою працею вчених – мовознавців, літературознавців, соціологів, етнографів та ін. - українська літературна мова, незважаючи на не завжди сприятливі для її функціонування умови, досягла такого рівня розвитку, що не поступається іншим розвиненим мовам світу. Вона сформувала всі функціональні стилі, і сьогодні вже не треба доводити, що це окрема слов’янська мова, що вона може використовуватися в усіх суспільних сферах.

Українська література ХХ ст. різноманітна за тематикою – сільське життя, життя міста, виробничі, соціальні, психологічні, наукові проблеми – все підвладне їй. У своїх художніх засобах вона спирається то на принципи реалізму чи соціалістичного реалізму, то символізму, романтизму, імпресіонізму та ін. У залежності від особливостей творчої манери автора і представники кожного з напрямів знаходять достатній матеріал в українській мові, не тільки використовуючи його, а й збагачуючи в силу своїх художніх можливостей. І разом із розвитком літературної й мовної майстерності українських письменників збагачується мова читачів, розширюється і збагачується їх мовна картина світу.

Після всього сказаного складається враження, що читач, письменник і літературна українська мова досягли гармонії і далі говорити нема про що. Усі названі явища перебувають у безперервному розвитку через що зазнають змін і проблеми, пов’язані з ними. Полілог письменник – читач –літературна мова триває. Однак це питання потребує окремого вивчення.

¹Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М., 1971. С. 8; ²Білецький О.І. Збір.праць у 5-ти т. – К., 1966. – Т.3. – С. 17; ³Сивокінь Г.М. Одвічний діалог. – К., 1984. – С. 75; ⁴Мойсієнко А. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування шевченкового вірша. – К., 1997. – С. 10; ⁵Сивокінь Г.М. Знач. праця. – С. 7; ⁶Полонська-Василенко Н.Історія України. Т.2. – К., 1992; ⁷Тимошенко П.Д.Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Частина перша. – К., 1959. – С. 113; ⁸Гам

само; ⁹Там само; ¹⁰Сивокінь Г.М. Зазнач. праця. – С. 18; ¹¹Полонська-Василенко Н.З. Зазнач. праця. – С. 286; ¹²Дорошенко Д. Нариси з історії України. Т.2. – К., 1992. – С. 271; ¹³Там само. – С.278; ¹⁴Тимошенко П.Д. Зазнач. праця. – С. 490; ¹⁵Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до А.О.Краєвського, М.О.Максимовича, П.О.Плетньова. – Твори в 6 т. – Т. VI. – К., 1955; ¹⁶Там само; ¹⁷Тимошенко П.Д. Зазнач. праця. – С. 186; ¹⁸Там само. – С. 210; ¹⁹Там само. – С. 207; ²⁰Там само. – С. 213; ²¹Там само. – С. 215; ²²Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зазнач. праця. – С. 181; ²³Там само; ²⁴Там само. – С. 217; ²⁵Там само. – С. 186-187; ²⁶Там само. – С. 183; ²⁷Тимошенко П.Д. Зазнач. праця. – С. 220; ²⁸Там само. – С. 336; ²⁹Мирний Панас. Листи до М.Коцюбинського. // Збір.творів у 7-ми т. – К., 1971. – Т.7. – С. 352; ³⁰Там само. – С. 62.

Н.В. Слухай, д-р філол. наук

СУЧАСНА СТЕНДОВА РЕКЛАМА В СВІТЛІ ДАНИХ НЛП

У статті здійснено спробу осмислити специфіку фреймів сучасної реклами у зв'язку зі штучними рекламними картинками світу, дослідити провідні модальності (субмодальності) та особливі лінгвістичні засоби впливу рекламних текстів на свідомість реципієнта.

In this article, an attempt has been made to analyze the particular features of modern advertising frames as viewed in connection with artificial images of the world; to do a research into the leading modalities (submodalities) and the particular linguistic means of influence of advertising texts upon the recipient's consciousness.

Витонченість впливу комерційної реклами на споживача сьогодні обумовлена використанням рекламодавцями найсучасніших прозахідних маніпулятивних технологій, включно з технологіями НЛП, і майже повною незахищеністю реципієнта від згаданого впливу, передусім через непідготовленість психіки людини пострадянського суспільства до масованої медіа-атаки і несформованість етики відповідальності у сфері технологій масмедіа. Дана робота розвиває тези нашого дослідження джерел імплікації¹ і міфопроєктивних методик² стендової реклами в містах України. Відеотека досліджуваних у цій статті текстів зовнішньої реклами алкогольних напоїв у м. Києві, зібраних протягом 2002 - лютого